

Zárda és katona – avagy Kaffka Margit és Ottlik Géza 'iskolá'-ja

Absztrakt. A tanulmány a bahtyini kronotoposz fogalmát kiszélesítve kísérletet tesz arra, hogy leírja az iskola – a zárdaiskola illetve a katonaiskola – téridejét, az arra jellemző részben hasonló, részben eltéréseket mutató térélmény és időélmény bemutatásával. A két, térpoétikai szempontból vizsgált szöveg: Kaffka Margit *Hangyaboly* (1917) és Ottlik Géza *Iskola a határon* (1959) című regénye. Az elemzés a zártság, a hierarchia, a szabályok a vállalt identitás illetve a belső függetlenség révén megszülető szabadság fogalommal, identitással foglalkozik. A tanulmány konklúziója szerint az Ottliknál a maga összetettségében kibomló téridő analogonjaként értelmezhető a már Kaffkánál megjelenő zárdaiskola térideje is.

Az Ottlik-próza és különösen az *Iskola a határon* értelemzése mára már olyan sokrétű és többnézőpontú szövegegyüttest alkotnak, hogy recepciótörténeti összefoglalásától a terjedelmi kötöttségek miatt is eltekintek. Tanulmányomban csak a címben megjelölt két mű összehasonlítására koncentrálok, azon belül is szigorúan véve egy szempontot kiemelve: az iskola téridejét és hatásmechanizmusát, összefüggéseit vizsgálom. A címben megjelölt két szerző és prózapoétikai megoldásaik nem is állnak egymástól olyan távol, ahogy arra már Benyovszky Krisztián gondolatébresztő tanulmánya ráirányította a figyelmünket.¹

A fenti hatásmechanizmus gondolatmenete mentén tanulmányomban Kaffka Margit *Hangyaboly* (1917) és Ottlik Géza *Iskola a határon* (1959) című regényeinek elsődleges helyszínét, az iskolát vetem össze térpoétikai szempontok alapján, elsősorban a térnek és az azzal szorosan összefüggő időnek az aspektusát a középpontba helyezve.² Már első ránézésre is szembeűnő

1 Vö. „Érdeklődésünk elsősorban irodalomtörténeti, pontosabban műfaj történeti jellegű volt. A múltnak a narráció segítségével történő felidézését, illetve újratermelését vizsgáltuk három magyar regényíró (Kaffka Margit, Ottlik Géza, Talamon Alfonz) művében, konkrétan a *Színek és évek* (1911), az *Iskola a határon* (1959) és a *Samuel Borkopf: Barátaimnak egy Trianon előtti kocsmából* (1998) című alkotásokban.” BENYOVSZKY Krisztián, *Emlékezés és narráció három modellje*, Kalligram, 1999/VIII. évf., szeptember [http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/ Archivum/1999/VIII.-evf.-1999.-szeptember/Emlékezés-es-narracio-harom-modellje](http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/1999/VIII.-evf.-1999.-szeptember/Emlékezés-es-narracio-harom-modellje) (utoljára megtekintve: 2020. 07. 26.), illetve Benyovszky Krisztián, *Emlékezés és narráció három modellje* = Uő., *Rácsmustra. Regényes olvasónapló Kaffka Margittól Bodor Ádámgig*, Pozsony: Kalligram, 2001, 37–82.

2 A két regény összevetése még több ponton is izgalmas lehet, ilyen az éppen ebben a tanulmányban felvetett kérdéssel, a regény kronotopikus téridejével is szorosan összefüggő identitás kérdése, mely más-más mintázatot mutat ugyan a regényekben, de vannak kapcsolódási pontok is.

lehet mindkét cím szimbolikus értelmezhetősége és erős metaforizáltsága, mely a hangyaboly – élet és határ(helyzet) – élethelyzet szimbolikus, példázatszerű értelmezését nyitja meg.

1. Iskola-narratíva – kronotoposz

Immanuel Kant a teret – ahogy az időt is – a szemléleti formák között jelöli meg, és ezzel megnyitja a lehetőséget a szubjektív térfelfogás előtt. Mihail Bahtyin 1937–38-ban kidolgozott kronotoposz-elmélete az egyik legfőbb ösztönzője az újabb időben fellendült térpoétikai vizsgálódásoknak,³ amely a spatial turn (vagy topographical turn, topological turn), a kultúra és a szociológiai tudományok paradigmaváltását jelző fogalmával társulva kívánja legitimálni önmagát. Az einsteini relativitás-elméletre hivatkozó Bahtyin szerint a regény tere és ideje szorosan összefügg, annyira, hogy szinte regénytípus leírására is szolgálhat. „Az irodalom által művésziileg már meghódított tér- és időbeli viszonylatok lényegi összefüggését” kronotoposznak, téridőnek nevezi. E terminus kifejezi „a tér és az idő egymástól való elszakíthatatlanságát”. „Az idő itt besűrűsödik összetömörül, művésziileg látható alakot ölt; a tér pedig intenzív-vé válik, időfolyamattá, szűzsévé, történetté nyúlik ki. Az idő tulajdonságait a tér tárja föl, a tér viszont az időn méretik meg és töltődik föl tartalommal. E kereszteződések, a tér- és időbeli ismérveknek ez az összeolvadása határozza meg a művészi kronotoposz jellegét.” A nagy, tipológiailag megszilárdult, részletesen elemzettek mellett Bahtyin néhány lényeges kronotoposzt (találkozás, út, várkastély, provinciális kisváros, küszöb), illetve kronotopikus értéket is jellemezett, amelyek egy egész sor későbbi regény-kronotoposznak váltak alkotóelemeivé.⁴ Ezt a sort folytatva értelmezem az iskola-narratívában is megjelenő zárdaiskola, katonaiskola, leegyszerűsítve 'iskola' helyszínét egy lehetséges művészi kronotoposzként, melyhez mindkét esetben sajátos tér- és időszemlélet, összevont tér-idő rendszer kapcsolható.⁵

20

3 FARAGÓ Kornélia, *A tér geofilozófiai interpretációja* = Uő., *Térirányok, távolságok. Térdinamizmus a regény-ben*, Újvidék: Forum, 2001.; *A tér költészete*, ford. KEMENESI Zsuzsanna, szerk. Steve Yates, Budapest: Typotex, 2008.; a Helikon *Térpoétika* című tematikus száma, szerk. SZENTPÉTERI Márton, 2010/1–2.

4 Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A tér és az idő a regényben*, ford. KÖNCZÖL Csaba = Uő., *A szó esztétikája*, Budapest: Gondolat, 1976, 257–302.

5 Amikor Foucault még 1967-ben tartott előadásából szerkesztett tanulmányában összeveti a 19. század történelem iránti elköteleződésével a jelen kort, arra a következtetésre jut, hogy „jelenlegi korunk talán inkább a tér korszaka lehet”. Michel FOUCAULT, *Eltérő terek*, ford. SUTYÁK Tibor = Uő., *Nyelv a végtelenhez*, szerk. SUTYÁK Tibor, Debrecen: Latin Betűk, 1999, 147. A tudományfilozófus Gaston Bachelard vizsgálódásait kell még kiemelni, aki 1958-ban megjelent könyvében a térmegvalósulásokban mentális, pszichikai metaforát észlel. A domesztikált térrel foglalkozik. Leginkább a ház tere és a psziché szerkezete közötti analógiákra figyelmeztetve fejti ki gondolatmenetét, amely a térbeliség és a psziché térteremtő képzeleti munkája közötti analógiák segítségével a mentális tér alapvető létmeghatározó voltát hangsúlyozza. Gaston BACHELARD, *A tér poétikája*, ford. BERECKI Péter, Budapest: Kijárat, 2011.

Mindkét regény iskola-narratívaként is értelmezhető, így centrális terük oktatási és nevelési intézmény, térkonstrukciójukban a Kafka-mű esetében az apácázárda, a zárdaiskola, míg az Ottlik-regényben a katonaiskola konkrét típusa jelenik meg helyszínként. A Foucault-i értelemben véve – Foucault kifejezésével élve az iskola a tanulás szerkezeti helye – heterotópia. A heterotópiák egyik fő csoportját a válság heterotópiái alkotják, ezek privilegizált helyek. A privilegizált, szent vagy tiltott helyekre, amilyen a zárda, a lánynevelő intézet, a katonaiskola, csak azok és akkor juthatnak be, akiknek engedélyezték a belépést, illetve akik végrehajtottak bizonyos gesztusokat, átestek valamilyen felvételi, beavatási szertartáson, így az iskola a beavatás tereként is értelmezhető. Mindkét intézmény a diktatórikus rendszerű, beszűkült életterű iskola típusa.⁶

A regénybeli iskola-narratívák a személyiségformálódás egy periódusát, nagyrészt az iskolás éveket beszélik el, illetve a zárda esetében az új főnk-asszony-választáshoz kapcsolódva az érintett apácák identitásában kiemelt szerephez jutó sorsfordító, identitásképző életesemények egy szeletét emelik be az elbeszélés idejébe. A regények cselekményét nemzedéki (tanárok és diákok) és szocializációs (szocializálni akaró és a szocializálódást elutasító) konfliktusok is alakítják.

2.1 A (zárdai)iskola térélménye

Már a *Hangyaboly* cím is utal rá, hogy a közeg, a tér, a helyszín ábrázolása, hatása fontos, talán fontosabb is, mint egyes, kiemelt alakok, személyek szerepe. A cím azt is sugallja, hogy az egyes figurák egy nagyobb közösség részeként értelmezendők. A tér magától értetődően zárt, a helyszín a zárda, a szóban annak belső formája a történeti szemantika révén is érvényre jut, hiszen etimológiai összefüggésben van a zár, bezár igével.⁷ Így a szó jelentésébe eleve beleértjük a zárt hely, a zártság értelmét. A kisregény a bezártság, az elzártság kronotoposzát hozza létre, mely a zárda mint női kolostor folytán a női lét(ezés) leírására is alkalmazható. A zárda a környező világból kimetszett hely, így világa elszakítja a mindennapitól, a megszokottól a bennlőket, ugyanakkor egy attól eltérő tér-idő dimenzióba helyezve őket, lehetőséget adva egy másfajta tér- és időélmény átélésére. A zárda-kronotoposzának⁸

6 HORVÁTH FUTÓ Hargita, *Iskola-narratívák. Térpoétikai megközelítés*, Újvidék: Bölcsészettudományi Kar, 2009, 7.

7 A zárda szavunkat a 'zár' igéből a nyelvújításkor tévesen elvont -da képző segítségével alkották meg. A szóban a 'zár' ige eredeti jelentése a „csukott állapotban rögzít” továbbél mint a szó belső formája. Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Ö-Zs*, főszerk. BENKŐ Loránd, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976, 1187.

8 *A Hangyabolyban* kibontakozó zárda konotoposz bővebb leírását egy korábban írt tanulmányomban már elvégeztem, itt csak összefoglalom az ott leírtakat, illetve az ottliki iskola-kronotoposz felől olvasva igyekeztem az esetleges közös pontokra koncentrálni. Vö. HORVÁTH Zsuzsa, „*Ázalogok egy csöpp vízben.*” *A zárda kronotoposza a Hangyabolyban = Elbeszélés és prózanyelv*, szerk. HORVÁTH Kornélia, Budapest: Ráció Kiadó, 2011, 158–172.

létrejöttéhez az adott hely izoláltsága és a szereplők helyváltoztatásának korlátozása alapvetően hozzátartozik. A zárda kronotoposza hatással van a bennlakókra: mind a növendékekre, mind az apácákra, a novíciákra, ez a hatás személyes történetüket, identitásukat is érinti. Zárt, behatárolt életükben a konfliktusok egyik forrása épp e kronotoposz által bontakozik ki. Maga a bezártság is okoz(hat) konfliktusokat, a regény is azt sugallja, hogy ezek nagyrészt túlhajtott természetes folyamatok miatt bontakoznak ki. A zárda nemcsak a külvilág felé mutat zártságot, hanem belső korlátokkal, szabályokkal is rendelkezik. A zárdai élet nem egységes, hanem hierarchikusan rétegzett, ami szintén interakciókhoz, adott esetben konfliktusokhoz vezet.

A kronotoposz hatását vizsgálva különbséget kell tennünk az apácák, a jelöltek, a bennlakó diákok és a bejáró diákok között, hiszen minél inkább hatása alatt vannak a sajátos tér-idő viszonylatnak, amelyet a zárda jelent, annál kevésbé érintettek a kinti tér-idő viszonylatoktól. A legkisebb hatással a bejáró diákokra van, őket követik a bennlakó diákok, majd a jelöltek, és akikre a legjelentősebb hatással van a zárda „rendje”, az természetesen az apácák köre. A zárda ennek megfelelően egy jellegzetes és különleges életmintát foglal magába, melynek képviselői az apácák, a novíciák, a sajátos életfelfogásuk a zárda kronotoposzá-
nak speciális tér- és időélményével van összhangban. A zárda jellegzetesen női térénum, melyben a férfiak korlátozott vagy speciális szerepet kaphatnak.

22 Tovább vizsgálódva elmondható, hogy a társadalmi különbségek elhalványulnak, ha nem is tűnnek el egészen, a kultúrák (néha a magyar és a német nyelv) közötti határ is elmosódik. (Amerikai, bajor, magyar, német, olasz, román, sváb származású, kulturális háttérű apácákról, növendékekről is olvashatunk.) A társadalmi különbségek elhalványulásának oka is a kronotoposzban keresendő, hiszen az apácák bevonulásukkor világi vagyonukról, rangjukról lemondanak a rend javára. A saját, egyéni múlt elszakad a jelentől, ahogy az egyéni érdek fölé is a közösségi vagy vélt közösségi érdek helyeződik. A szerzetesrendbe való belépéskor a jelöltek tudatosan választottak új, szerzetesi nevet, mely értelmezhető a poétikai onomasztika felől egy új identitás, illetve egy új, sajátta tehető sors választásának is. E névválasztással a régi identitását, a korábbi sorsát maga mögött hagyja a jelölt, helyette egy évszázados hagyománnyal, értékrenddel bíró közösséghez, a rendjéhez és azon keresztül a katolikus egyházhoz való tudatos kapcsolódást választja.

A hely szellemének megfelelően a család fogalma is megváltozik, a nővér, anya relációk egy a kinti világtól eltérő mintázatot mutatnak, hiszen itt mindenki mindenkinek nővére. Az apácák Krisztus menyasszonyai, Krisztus pedig mennyei vőlegényként jelenik meg a szövegben. A közösség szellemi vezetője, a főnökösszony, pedig az Anya, a Tisztelendő Anya. „Kegyes Anyánktól jött ki.” [ti. az orvos] (266.)⁹ A relációk ilyen változata a közösség összetar-

9 KAFFKA Margit, *Hangyaboly* = Uő., *Színek és évek. Hangyaboly*, szerk. JÁSZBERÉNYI József, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961. A tanulmány további részében is erre a kiadásra hivatkozom, az idézetek után zárójelben adom meg az oldalszámot.

tozását, familiaritását, bensőségességét hivatott jelezni, illetve erősíti a feminin, matriarchális jellegét a közösségnek. A „kedves nővér” megszilárdult kifejezés megnevezésként, megszólításként folyton-folyvást visszatér a regényben. Repetitív voltánál fogva eredeti tartalma megkopik, kiürül, pusztá formulává válik. „Hogy, mint van, kedves nővér?” (259.) „-Szeret-e még élni, Schwester Mártha. – (Szokás volt a zárdában, ki tudja hány év óta már, hogy ezt kérdezzék ettől az embercsodától, az Úr e százéves szüzi jegyesétől.” (273.) „Igen, itt, itt, kedves nővér, a novíciában, az ön tiszteletre méltó felügyelete alatt!” (348.) „A jóisten meg fog segíteni, ezt biztosra mondhatom, kedves nővér!” (365.)

Itt kell megemlítenem még a speciális öltözetet, a „ruhá”-t is. A szerzetesi ruha a habitusból és az ehhez tartozó fátyolból, a vélumból áll. Ezekon kívül fontos még kiemelni a többiek egyenruháját is, hiszen mind a bejáró, mind a bennlakó diákok uniformist hordanak, a jelöltek novíciafátylat és kerek abbégallért és az apácákétól eltérő egyenruhát, melyek kijelölik helyüket a zárda szigorúan szervezett rendjén belül. „Gross Helénke felment az este Berchtoldához a novíciába, és ma már fel is vette a jelöltgallért;” (323.) Az öltözék szintén hatással van az egyéniségre, hiszen elmosza az egyéni különbségeket, az életkort, egyéni jellegzetességeket, sőt a nemi jelleg külső jegyeit is elhalványítja. A ruha azonban nemcsak külsőségeként jelenik meg a regényben belül, hanem jele is a választott szimbolikus hivatásnak. A szerzetesi ruhával jár együtt a szerzetesi hivatás választása és annak megfelelő viselkedésminták elsajátítása, melyek szintén az identitáskérdéssel vannak összefüggésben. Ezek a viselkedésminták lehetnek pusztán külsőségek, ugyanakkor autentikusak is, vagyis a személyiséggel összhangban állók, például Magdolna, Adél vagy Virginia nővér esetében.

2.2. A (zárda)iskola időélménye

A tér mellett az idő szerepe is eltérést mutat a köznapinhoz képest. Az időről szólván kétféle idősíki jelenik meg a regényben: a külső és a zárda ideje, melyet a kronotoposz hoz létre. A zárdai világ és a külvilág közötti különbséget a két időszemlélet különbözősége világíthatja meg. A külső időt nevezhetjük történelmi, történeti vagy cselekményidőnek is, erre csak áttételesen lehet utalást találni, sőt hatását is csak áttételesen érezteti a zárda életében.

A zárda kronotoposzában időszemléletében meghatározó szerepet tölt be a szerzetesi idő és a keresztény egyházi idő. Ennek az időnek jellemzője a zárttság, ahogy a téré is, de az említett két idősíki a transzcendencia felé nyitja meg a zártsgot a bensőségesség és az ima dialogicitásával. A zárda mindennapjainak megvan a maguk rendje, pontos időbeosztása, amit e kronotoposz határoz meg, ezt az időt a tanítás, oktatás rendje mellett a keresztény egyházi idő formálja. A mindennapi tevékenységek ismétlődő folyamatait (reggeli, ágyvetés, öltözködés, tanítási órák, ebéd...) mintegy állandóan kiegészítik, újra strukturálják a vallásos élet megnyilvánulásai (ima, litánia...). Ez az időbeosztás a kronotoposz hatásán kívül állóknak és a növendékeknek egyhangúnak, monotonnak

tűnik, mely monotonitás szintén a belső konfliktusok forrása. Az idő múlása a zárdában részint ciklikusan, részint lineárisan telik. Hiszen a liturgiában, de a mindennapok eseményeiben is érvényesülhet az üdvtörténeti lineáris idő koncepciója, mely mellett a mindennapok rendje, beosztása ciklikusan ismétlődik. Ez a kettősség megfelel a keresztény időszemléletnek.

A szerzetesi és a keresztény egyházi idő az, amely az apácák, a novíciák életét szabályozza, mely kiemeli a megszokott hagyományos tér-időből, és új közegbe helyezi őket. A szerzetesi időt idézik meg a szerzetesi étellel összefüggő rituális tevékenységek,¹⁰ melyek egy olyan időszemléletre utalnak, mely az apácák mindennapjait strukturálja, nemcsak mindennapjaik időbeosztását, de egész gondolkodásukat is befolyásolja ez az időszemlélet. A keresztény egyházi idő a liturgiában, a hozzá tartozó szertartások leírásában és szövegtörédeikeiben jelenik meg. Ez az idő lineáris, teleologikus, és szinte teljesen leválasztható a regénycselekmény történeti, külső idejéről. A liturgia a földi időt Jézus Krisztus idejébe és jelenlétébe közvetíti. A liturgia a megváltás folyamatának fordulópontja.¹¹ Az üdvtörténeti időt felidézi a napi mise, az áldozás, az eucharisztia,¹² a gyónás, a Tedeum, a litá-

10 „ima”, „mise”, „böjt”, „háromévi jelöltség”, „fogadalom”, „minden negyedévben kellett menni „fátyolt kérni”, „alkalom legyen tűrésre és önmegtagadásra”, „senki sem kaphatott fátyolt háromévnyi jelöltségnél hamarább”, „szilencium”, „vezeklés”, „lelkigyakorlat”.

11 Joseph RATZINGER, *A liturgia szelleme*, ford. dr. HELLER György, Budapest: Szent István Társulat, 2002, 56.

12 „Mise után lassú menetben járultak az oltárhoz, sorba térdeltek a hideg kőlépcsőn, és nyakukat epedő mozdulattal előrenyújtva, kissé szétnyitották ajkaikat. S a pap közeledett hozzájuk egyenként a kehellyel, az aranyedénnyel, melyben az istenség lakik. Még keresztet írt vele szemük előtt – felragyogott kezében a Vőlegény halotti fehérségű, átlátszó teste; amaz igazi és lényeg szerint tökéletes Test és Vér, mely az Ostya titkába rejtőzik naponta és minden órában, minden percben, sok ezerszer, tán az idők végezetéig – hogy vérontás és kínhalál nélkül most újra meg újra feláldoztassék, magára véve e világ bűneit –, és nem földi szerelemben egyesüljön ezerszer és ezerszer csodálatosan és tökéletesen az őt áhítózókkal. Hogy bár vég nélkül osztódva, mégis mind osztatlanul és teljesen, egész-egyen – olvadjon össze mitikus nagy Nászban az ujjongó lélekkel... Az apácák összecsukták ajkukat – lassan, óvatosan, nehogy fogaikkal tiszteletlenül érintsék a Szentek Szentét; akkor fölfelé fordult, eksztatikus szemüket lassan, nagyon lassan, mintegy mennyei gyönyörben úszva lezárták, és zsibbadt mozdulatokkal emelkedtek fel, hogy másoknak adjanak helyet. Az alsó lépcsőn még egyszer térdre borultak, és suttogva, hálát rebegve háromszor megütötték mellüket. »Uram, nem vagyok méltó, hogy hajlékomba jöjj...« Végre megindultak; összekulcsolt kézzel, félig csukott szemekkel, lassan lépkedve a kockaköveken; elhalványult arcukon szent megindulással; olyanok voltak, mint a boldog szerelem pillanatai után valami megkönnyebbült és felolvadó, mély és megtisztult kielégülésben. A padban, a helyükön, még egyszer arcra borultak, tenyerükkel takarva be szemüket, hogy elmerülhessenek a legnagyobb csoda szemléletében, a legszorosabb és legbensőbb együttlétben e világ teremtőjével. Az ég, a Föld és mindenek urával, az édes názáreti Jézussal, kit ismernek, néven; tegezve, kicsinyítő szóval hívnak – ki értük, értük, értük ontotta ki drága véré a keresztben...” (352–353.)

nia, vagyis a liturgikus cselekvések, illetve a hozzájuk kapcsolható szövegek idézése.¹³

Az imák önmagukban és idézett szövegükben is a transzcendencia jelenlétére utalnak, hiszen a transzcendenssel folytatott kommunikáció egyik formáját jelentik: „Te Aranyház! Te frigynek szent szekrénye! Mennynek Kapuja! Ó, elefántcsontból való Torony! Titkos értelmű Rózsa!...” (369.) „Uram, nem vagyok méltó, hogy hajlékomba jöjj ...”; „Adj, Uram, örök nyugodalmat ...”; „Gelobt sei Jesus Christus! In Ewigkeit.”; „Isten legyen szándékainkkal! Amen.”; „Adj hálát; védőszentjeid és őrzőangyalod vigyáztak!” (343); „Mert sokan vannak a hivatottak, de kevesen a választottak.”; „Mi itt csak Márhák vagyunk.”; „Hagyd csónakod és jer, kövess!”; „Az Úr anyála köszönté Máriát, s ő méhében fogana a szentlélektől ..”; „Ah – uram, ne vígy a kísértésbe; de szabadíts meg ...”; „A kegyelem nem hagyott el engem, Isten alázatos szolgálóját!”; „Mindig jól Urunkjézus kegyelmével.” A keresztény imában az idő és a tér egymással kapcsolatba kerül; a tér maga idővé vált, az idő pedig – mondhatni térszerűen – a térbe lép be. „[...] a tér és az idő egymással összefonódik [...]”¹⁴ Ebben az értelmezésben pedig az eddig boncolgatott kronotoposz – téridő leírását fedezhetjük fel. Ugyanakkor az imát felfoghatjuk a tökéletes magány egyedüli beszédlehetőségének is. Így az ima a zárda-kronotoposz tér-idő szemléletének leginkább megfelelő beszédlehetőség. A zárda által képviselt kronotoposzban az idő kettős tagolódására bukkanunk, melyet a ciklikusan ismétlődő napi ritmus és az üdvtörténeti idő egyaránt befolyásol, jellemez.¹⁵

A zárda sajátos tér-idő dimenzióval rendelkezik, melynek tulajdonságai a zártság, a kötött, keresztény időkörhöz szorosan kapcsolódó időrend és a transzcendenciával való érintkezés lehetősége. E kronotoposz hatással van a bennlakókra, nemcsak időszemléletükre, létértelmezésükre, hanem személyes történetüket is érinti, identitásképzésüket is befolyásolja.

A *Hangyaboly* című regényben az apácasors egy lehetséges, (meg)élhető női identitásként jelenik meg, annak minden nehézségével együtt. A regényben az identitás, az önazonosság megtalálása, kiépítése feladat, nem eleve adott. Különböző szimbolikus rendek, kulturális identitások kínálta értékek, kihívások, elvárások mentén található meg az identikus énjét a Kaffka-

13 „az „Úrangyalá”-ra gyülekeztek”, „künn fátyolos hangú csengettyűszó; ah az Avera hív már”, három tized van hátra a rózsafüzérből, ”csaknem belekezdett egy „Üdvözlég”-be”, „Mária-litánia”, Május havát Magyarországon is összekapcsolják a Mária-tisztelettel, a római katolikus szokás szerint május hava Szűz Mária hónapja. A történetnek május hónapban szakad vége.

14 Vö. Joseph RATZINGER, *I. m.*, 85.

15 Az egyházi szertartások közül a szentmise, az oltáriszentség (eucharisztia) kerül elő a regényben, míg a keresztény imák közül az Úrangyala imádságcsokorról, az Üdvözlég-ről (Ave Maria), tesz említést a szöveg. Az imák közé tartoznak a rózsafüzér-imádság, az *Elhunytakért* szóló ima, a *Miatyánk*. Ide kapcsolódnak a Mária-tiszteletre utaló jelenetek is, úgymint a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére állított „lurdi” szobor, melynek felajánlják az érett körtét a gyerekek, amit a zárda kertjében lehullva találtak. Illetve a május havában a zárda templomából felhangzó Mária-litánia részleteinek megidézése.

hősnő. Az önazonosság megtalálása fontos e fikciós világban. Ha a kihívásoknak nem tud megfelelni, akkor a hősnő elbukik. Azért is, mert épp a fent említett szimbolikus rendek, kulturális identitások, életminták kínálta lehetőségek gyakran csak üres szerepeket, külsődleges azonosulási mintákat kínálnak fel, mely a regény világán belül nem válnak autentikussá, kiüresedett, megmerevedett pózként, iróniával telítetten jelennek meg.¹⁶

3.1. A (katona)iskola térélménye

Az Ottlik-regény határszéli kisvárosának katonai alreáliskolájában az 1920 előtti létállapot konzerválódott, ahogy Szegedy-Maszák Mihály írta, olyan, mintha „az alreálban nem vennének tudomást a közelmúltban bekövetkezett politikai változásokról.”¹⁷ Ahogy Kaffka művében a zárda, a katonaiskola is a külvilágtól izolált színhely, önmagában zárt, saját értékrenddel és törvényekkel rendelkező világ. A cselekmény ezen a behatárolt téren összpontosul, az iskolaépületet, benne a mikroközösséget és „mindent körülvevett a magas, kilométer hosszú kőkerítés, mint egy kisebbfajta kínai nagy fal.” (56.)¹⁸ A zártságélményt a fal meglétén túl az eltávozások hiánya, az otthonmaradottakkal való kapcsolattartás minimalizálása, teljes leszabályozása is erősíti. Valamint a gyermekkort, a gyermeki, felhőtlen létezését is lezártnak kell tekintenünk, a címbe emelt határ a gyermek és a felnőttkor közti határt is jelenti, mely szintén bizonyos értelemben a (le)zártság érzetével jár. „Mi, újoncok ugyanis nem nyári zsávolyruhát kapunk, hanem rézgombos, fekete posztó „waffenrock”-ot és fekete posztónadrágot, természetesen hosszúnadrágot, amilyenben még soha nem jártunk.” (34.) „Elégedetten gondolt arra, hogy ezentúl már mindig hosszúnadrágban jár majd, mint a felnőttek.” (38.) A (katonai) egyenruha, hasonlóan a *Hangyaboly* zárda helyszínéhez, itt is kettős szerepben van, szó szerint uniformizál, de meg is különbözteti az újoncokat a felsőbbévesektől, illetve egymástól is. (vö. eltérő sapkaviseletek, pl. Gorzó-sapó, Tepliczky-sapó) „Mi heten újoncok a tegnap délelőtt kapott fekete zubbonyt viseltük, és ezt hordtuk még sokáig. Mindenhol kirítt ez a rézgombos feketeségünk a többiek közül, akik vagy zsávolyruhában, vagy csukaszürke posztózubbonyban jártak.” (83.) A helyszín, a katonaiskola a civil élettől való eltérés miatt az idegenességérzetet, az ideiglenességérzetet kelti a legtöbb újoncban, növendékben. „...olyan idegennek és ideiglenesnek érzett itt mindent, főképp a rajta levő egyenruhát.” (36.) Az iskola világában,

26

16 A zárda kronotoposza és a női identitás összefüggéséről részletesen írtam a 2008-as doktori disszertációm vonatkozó fejezetében. Vö. HORVÁTH Zsuzsa, „Az élettörténet mint játékszer.” *Fikció, narráció és az identitás összefüggései Kaffka-regényekben*, kézirat, Budapest: ELTE BTK, 2008.

<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/45326> (utoljára megnézte: 2020. 07. 26.)

17 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Mene, tekel: Ottlik Géza: Iskola a határon. Újraolvasás*, Literatura, 1994/1., 14.

18 OTTLIK Géza, *Iskola a határon*, szerk. HAFNER Zoltán, Budapest: Magvető, 2018. A tanulmány további részében is erre a kiadásra hivatkozom, az idézetek után zárójelben adom meg az oldalszámot.

terében és idejében való tájékozódás és ezzel párhuzamosan az önmegismerés folyamata fokozatosan megy végbe a növendékekben, és egyéni mintázatot mutat a regény történései során. Fontos, a térhez kötődő mozzanat, hogy a „négyzet alakú északnyugati hálóteremből – ahol ilyenformán csak egy éjszákát töltöttünk – az egyik hosszú, homlokzat felőli hálóterembe, melynek mind a tíz ablaka délnyugatra nézett” költöztek át az újoncok, „mert ez a hálóterem, a kettes számú, lett véglegesen a miénk. Nyolcvankét ágy állt benne, s Bognár tiszthelyettes szétszórt bennünket egyenként, jó messzire egymástól.” (55.) Ehhez a térbeli elhelyezkedéshez szorosan kapcsolódik az alábbi részlet is: „Délután pedig beosztottak bennünket, újoncokat nagyság szerint a fél századunk két szakaszába, a többiek közé. A jobbszárnyon az első tagpár második sorába kerültem, Szentiványi és Szabó Gerzson közé, Medve pár emberrel lejjebb, Czákó pedig a balszárnyra. Ez a helyünk nem afféle elméleti, jelképes hely volt csupán: konkrétabb és valóságosabb helyem talán azóta sem volt életemben.” (159.) Értelmezésemben mindkét idézet az iskola, az élet terében való reflektív elhelyezkedést, önelhelyezést is jelenti.

A katonaiskolában a létezés minden mozzanatát szabályok irányítják, nem létezik különbség a nyilvános és a privát szféra között. A növendékek a tanárok, a tisztek, altisztek és növendéktársaik állandó kontrollja alatt állnak, teljesen megfosztva a magánszférájuktól. Az iskola falain belül történtek híre nem juthat el a külvilágba, erre szolgál az intézeti cenzúra a hazaírt levélváltásokkor, a civil élet mindörökre a növendékek mögött maradt. A katonaiskola hierarchikus berendezésű, mindenkinek megvan a helye a ranglétrán és az iskola terében az újonctól a felsőbbéveseken keresztül a lebukott növendéken át az altisztig, tisztig: „ez a helyünk nem afféle elméleti, jelképes hely volt csupán: konkrétabb és valóságosabb helyem talán azóta sem volt életemben.” (159.) Különbséget kell tennünk a civil élet és a katonai, szabályok mentén élt élet között. „...egyenruhát kaptunk a padláson, egy polgári ruhás borbély nullásgéppel kopaszra nyírta szőke-barna fejünket.” (27.) Nemcsak az egyenruha és a nullásgéppel lenyírt haj szabályozza a kinézetet, de az élet minden területén sajátos szabályok vannak érvényben, melynek (meg)létéről, érvényességéről, fontosságáról fokozatosan szereznek tudomást a növendékek, és ugyancsak fokozatosan építik be azt új, alakulófélben lévő személyiségükbe, s válik identitásuk részévé (pl. ágyazás, parancsszavak, vezényszók, társas érintkezés formái...). „Ezzel kezdődött életünk zűrzavara. Ha eddig nem értettem egyet-mást, hát most aztán olyan sűrű köd szállt le – igaza van Medvének –, hogy ettől fogva minden összezavarodott, s napokba, hetekbe telt, amíg annyira tájékozódni tudtam, hogy megtaláljam a saját orromat. De az már nem az én orrom volt. Én sem voltam már önmagam. Nem álltam egyébből, mint szakadatlan szűkülésből és görcsös figyelemből, hogy megértsem, mivé kell válnom, mit kívánnak tőlem. Mert sokáig ezt sem értettük meg; s Medve értette meg a leglassabban és a legnehezebben.” (90.)

Minden cselekvést, tevékenységet vezényszavak irányítanak, Schulze egyik német nyelvű megszólalása is a térben kijelölt hely jelentőségére utal: „Auf die Plätze! Tudtam, hogy oda kell állnunk az ágyunk végéhez.” (98.)

28 „Máris visszatért tehát anyanyelvünkre. A Monarchia úgynevezett közös hadseregében szolgált, ahol német volt a vezényszó. Bognár mindig magyarul beszélt, Schulze azonban gyakran fordította németre a szót. „Am Gang mit Manteli im entwickelte Linie Vergaterung!” – recsegett ránk. Vagy: „Doppelreihe, rechts um! Halbkompanie! Marschieren. Zum Marsch!” – és mi tudtuk, hogy mit kell csinálni. Volt úgy, hogy az egész kihallgatásnak – „rapport”-nak – németül kellett elmondania a szolgáltatadás-átvételt, jelentést, kérelmet. Így gyarapítottuk a nyelvtudásunkat. Egyelőre azonban a két újonc, aki ott állt Schulze előtt ügyefogyottan, cserkészfiús vigyázállásban, még a magyar vezényszót sem értette.” (99.) Végül itt térek ki a nyelv szerepére, jelentőségére is, bár most csak a tér, a katonaiskola szűkített nézőpontjából. A katonaiskolában az általános vezényszó a magyar és német, melyet gyakran torzíva ejtenek ki a tisztok, növendéktársak, így roncsolt nyelvet hoznak létre, mely nehezíti a megértést és gyakran a helyes, adekvát, elvárható cselekvést is az újoncok számára, mely gyakran újabb konfliktusokat generál a közösségben és az egyénben. A nyelvhasználathoz kapcsolódik még a gyakran rövidített káromkodások jelenléte (nyasgem, elefes) és szerepe, mely változik a regény során, ahogy a káromkodások és ülepenbillentések, gesztusok jelentése is módosul. A belső függetlenség megtalálásával ez is megtalálja a megfelelő helyet a szereplők ön- és világértésében, értelmezésében. „Mondom, leszoktunk a káromkodásról még tizenhárom éves korunkban, talán azért, mert eleinte humorosnak tartottuk, hogy finoman beszéljünk, vagy talán dacból, ellenkezésből, vagy valamiféle művészi egyensúlyérzék késztetett rá vagy éppen kontár eredetieskedés – nem tudom; nem határoztuk el soha tudatosan, egyszerűen csak ehhez volt kedvünk, s akár a lázadás szelleméből fakadt, akár valamilyen ellentpontosításnak szántuk ösztönösen, erről soha nem esett szó köztünk.” (7–8.) Az *Iskola a határon* térpoétikája kétpólusú rendszerre, a térbeli elválasztottság jelentéskörére épül. Ahogy Fűzfa Balázs megfogalmazta: „ez az elválasztottság differenciálódik lent-fönt, alul-fölül, kint-bent, föld-ég stb. dichotómiákká. A dichotómiák pedig a maguk sajátos megalakotottságában mind-mind a korlátozottság-szabadság toposzát emelik be a szövegiség tartományába, s a megjelenített archetipikus emberi léthelyzetek eme értékalakzatok illusztrációi lesznek...”¹⁹ A szereplők magatartása és az eseményekre adott reakcióik is jelentős mértékben összefüggenek azzal a térrel, amelyben találhatók (vö. Halász Petár és Bébé, Szeredy és Bébé, Medve és Bébé). A katonaiskola zártágra, hierarchiára, szabályokra épülő kronotopikus tere kínál lehetőséget a növendékeknek arra, hogy későbbi (civil) létezésüket, létértelmezésüket, személyiségüket ennek ellenében, illetve ezzel együtt létrejövő belső függetlenség révén kivívott szabadság jegyében, annak mentén éljék meg, határozzák meg.

19 FÜZFA Balázs, „...Sem azé, aki fut...” *Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoétika, a hipertextualitás és a recepció jegyében*, Budapest: Argumentum, 2006, 152.

3.2. A (katona)iskola időélménye

Az *Iskola a határon* története három szakaszra osztható, mindegyikben más és más minősége van az időnek.²⁰ Gondolatmenetem szempontjából csak a katonai alreáliskola helyszínét emelem ki, így csak az *Első rész: Non est volentis*, *Második rész: Sár és hó és a Harmadik rész: Sem azé, aki fut* című részeket vizsgálom meg a katonai alreáliskola terére jellemző időmegjelölés és időélmény szempontjából.²¹

A határszéli kisvárosban és a katonaiskolában az élet eleinte kiismerhetetlen zűrzavarnak tetszik, az időszerkezet tekervényessége útvesztőként jelenik meg, ugyanarról a történésmozzanatról többször is értesülünk az elbeszélő-emlékező logikája miatt, vagy mert az elsődleges elbeszélő történetmondását utólag helyesbíti a másodlagos történetmondó.²² A *Hangyaboly* zárdaiskola-kronotoposzához képest új szegmensnek tekinthető az időnek ez a bizonytalansági faktora. „»Hétfő volt körülbelül« – írja Medve; de hogy hanyadik hétfő, s hogy milyen kevés hét, sőt milyen kevés nap telt el a bevonulásunk óta, azt ott menet közben bizony nem tudtuk volna megmondani.” (191.) A katonaiskolai életet rendkívül részletes bemutatásból ismerjük meg, az elbeszélő események időtartama változó, az *Első rész* 15. fejezete még csupán a harmadik nap eseményeinél tart, a rá következő évtizedekből mindössze néhány töredéket ragad ki, sejtetve, hogy a katonaiskolának más a léptéke, mint a civil létnek, egyedül a katonaiskolában töltött három évnek van mélysége.²³ „Lassan telt az idő. Hosszú volt a szeptember.” (184.) A regény során változik az időrend, az elbeszélés üteme, a történés folytonossága, illetve szakadozottsága, hol egyszer, hol többször megtörtént dolgokról értesül az olvasó, s mindez összefügg az emlékezés körköröségével is. Alapvetően bonyolult az időszerkezet, melynek egyik magyarázata, hogy Ottlik a külső időt a belsőnek rendeli alá. Mivel a regény írásmódjára a visszaemlékezés beszédhelyezete jellemző, a külső idő legtöbbször nem is egy, de két belső idővel szembeesítődik.²⁴ Az elbeszélő-emlékező nem vonalszerűen halad előre a múlt elbeszélésében, hanem körüljár néhány olyan eseményt, amely rögzítődött a tudatában, így tömörszerűen beszél el a múltat. (Általában egy jelentékelennek tűnő

20 A katonaevek előtti gyermekkorban a fölismerhető rend uralkodik, mely a benne élőknek biztonságérzetet ad.

21 Az *Iskola a határon* szövegében az időmegjelölések szerepe hangsúlyozott, már *Az elbeszélés nehézségei* című részben is idő- és színhelyváltás van, 1957 júliusától 1944 nyarára, a Lukács uszodáról Nagyváradra vált az elbeszélő.

22 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza*, Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 1994, 80–83.

23 Vö. „Ottlik regénye a folytonosság hiányát állítja a létezésben. A felnőtté válás annyit jelent, hogy a szereplők „elsüllyedt világrész”-ként hagyják maguk mögött a gyerekkort, a későbbi időkről pedig azt lehet sejtetni, hogy nem sok említésre méltó történet bennük.” SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza, I. m.*, 83.

24 Ezért tarthat három napnál is tovább egyetlen félóra, a *Második rész* 4. fejezetének a végén.

mozzanat, emlékkép köré csoportosul a többi, és legalább egyszer visszatér, e második változat eltér a korábitól, és új részletekkel bővül. A belső idő viszonylagos önállóságán és az emlékezés egyenletlenségén kívül a bonyolult időszerkezetet a katonaiskolai lét különös törvényei is okozzák, hogy a valószínűs időrend eszménye mentén bontakozzon ki a történet. Tehát az időszemléletre a tér, a katonaiskola fejt ki hatását, melyet kronotoposztként értelmeztünk. Az iskola téridejéhez kötött transzcendencia – a *Hangyabolyhoz* képest – áttételesebben, szimbolikus módon jelenik meg a regényben: bibliai idézet, írásmód, motívum, szimbólumok révén.²⁵

Az 1923 szeptemberétől 1926 júniusáig tartó időszak nem mérhető „civil” idővel, mert hiányzik belőle a célelvűség. Az *Iskola a határon* történeti magvát az 1923–26 közti katonaiskolai időszak képezi. Ehhez viszonyítva vissza és előre is történik utalás. A regény 1957-ben indul, és vannak olyan fejezetek (1. rész 5. fejezet), amelyben háromszor vált idősíkot Ottlik. Az állandóan kanyargó idő és a katonaiskola monoton, szigorú életvitele közt sajátos feszültség érződik: „Schulze... egy percre sem hagyott magunkra bennünket, és még a szomszédokkal sem beszélgethettem... Ügyszólván az egész délelőttöt vezényszóra csináltuk végig. Reggeli után vissza a hálóterembe, később le a tanterembe, majd ki a gyakorlótérre, orvosi vizsga, vissza a tanterembe, s persze mindig sorakozó, jobbra át, balra át, indulj, állj, visszakozz.” (114.) „Tulajdonképpen csak kétféle napunk volt. Schulze-nap és Bodnár-nap.” (185.) Az eseményeknek ez a következetes, előre kiszámítható sorrendje azonban olyan időérzékelés kialakulásához vezet, amely már magyarázatul szolgálhat az *Iskola a határon* sokszor állóképszerű történetmondására is: „Már akkor kezdtek elmosódni a napok közti különbségek, amikor negyedszer-ötödször vonultunk le ugyanúgy a délutáni parancsfelolvasáshoz... az ötödik és hatodik alkalom közt éppúgy nem volt észlelhető különbség, mint az ötezredik és az ötezeregyedik között.” (191.) Eltűnnek az egyedi jellegzetességek, gyakorlatilag a napok monoton egymásutánját semmi sem töri meg, maguk a napok is egy-egy jellegzetességgel lesznek jellemezhetőek. „A kedd és a szombat nehéz, átkozott nap volt, mert egész délután gyakorlatozás folyt. Szerdán a két utolsó óra , a szabadkézi rajz, jó volt.” (186.) „Péntek délután volt mindig a fürdés az alagsorban – a péntek is átkozott nap volt.” (190.) „Ennyiből állt nagyjából a naptárunk. A Schulze–Bodnár-változásokon felül a hét napjait csak ezek a gyakorlatok, szabadkézi rajzok és fürdők határozták meg.” (190.) A történet lassú előrehaladása ezt a mozdulatlanságot példázza. Ahogy Benyovszky Krisztián írta,²⁶ az események szinte algoritmikusan ismét-

25 Erről a kérdérről lásd bővebben az alábbi tanulmányokat: BALASSA Péter, *Ottlik és a hó = Uő., Észjárások és formák*, Budapest: Tankönyvkiadó, 1985, 18–36. SZÁNTÓ Gábor András, *A regény mint „új, s inkább újszövetségi műfaj.” Ottlik Géza: Iskola a határon*, ItK, 1998/ 1–2., 67–90.

26 BENOVSZKY Krisztián, *Az Ottlik-próza mint a többfunkciós irodalmi ismétlések szövegmodellje*, Kalligram, 1999/VIII. évf., jan-febr. <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/1999/VIII.-evf.-januar-februar/Az-Ottlik-proza-mint-a-toebbfunkcios-irodalmi-ismetlesek-szovegmodellje> (utoljára meglekte: 2020. 07. 26.), illetve

lódnek, és a növendékek ezért veszítik el időérzéküket: „...számon kellett tartani valahogyan a napokat, mert a természetes időérzékünk eléggé felmondta a szolgálatot. Vakon tántorogtunk a halmazállapotát veszített időben, s hol úgy éreztük, hogy egyhelyben állunk, hol pedig mérhetetlen messzeségben láttuk magunk mögött a nemrég múlt eseményeket. Az időközök megnyúltak, vagy semmivé zsugorodtak, vagy akár visszajukra fordultak olykor, felborítva az időrendet is.” (184–185.) A kronotoposz időélménye indokolja a regény idősíkjainak sűrű váltakoztatását, ami bizonyos események többszöri elbeszélését eredményezi, és közvetve a mozdulatlanság, változatlanság és állandóság illúzióját kelti. Ugyanakkor az idősíkok sűrű váltakoztatása hoz létre egy sajátos, kronotopikus időélményt. A lineáris időképzetet felborító regényszerkezet a növendékek időélményét tükrözi: „...nem úgy telt velünk az idő. Nem cselekményszerűen, nem áttekinthetően. A kézzelfogható valóságban éltünk ...nem kerek történetek absztrakcióiban.” (181.) Az időszerkezet és ismétlés kapcsolatát Szegedy-Maszák Mihály foglalja össze tömören, amikor a regény szerkezeti zártságát magyarázza: „...a célulvű előrehaladás ábrándnak bizonyul, s már-már az ismétlődés válik az idő mélyszerkezetének szervezőelvévé.”²⁷

Az *Iskola a határon* időszerkezetét a konkrét időmegjelölések mellett az emlékezés és az elbeszélés, az elbeszéltség ideje határozza meg. (Ez a réteg gyakorlatilag nincs jelen a most tárgyalt Kaffka-regényben, de a *Színek és évek* emlékezésregényben szüzséképző szerepet tulajdoníthatunk az emlékezésnek.²⁸) Az emlékezés körkörössége több fejezetben is szerephez jut, szövevényesé válik az időrend, kijelenthetjük, hogy szerteágazó fölépítéssel találja szemben magát az olvasó.²⁹ Azért fordulhat elő, hogy ugyanaz az esemény többszörös minősítést is kap, egyet átéljt jelenként, egyet az elbeszélte történetben, emlékezésként. „A kéthetes szabadság emlékezetünkben végtelenné tágult, de amíg benne jártunk, a szüntelen mámorban úgy megszaladt az

BENYOVSZKY Krisztián, *Az Ottlik-próza mint az irodalmi ismétlések szövegmodellje* = *Uő., Rácsmustra. Regényes olvasónapló Kaffka Margittól Bodor Ádámgig*, Pozsony: Kalligram, 2001, 83–133.

27 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza, I. m.*, 149.

28 Erről lásd bővebben Benyovszky Krisztián tanulmányát. Vö. BENYOVSZKY Krisztián, *Emlékezés és narráció három modellje, I. m.*, 37–82.

29 A 7. fejezetben például Medve Gábor olyan pillanatot emel ki a múltjából, amikor még korábbi eseményre gondolt, vagyis öt idősíkj rakódik egymásra: a gimnazista fiú betegágyában fekvve két évvel korábbi balatoni nyaralásának képeit látja maga előtt, e „kettős emléke” 1923 őszén újra eszébe jut, „harminc-egynéhány év múlva” lejegyzí, Bébé pedig utólag – talán 1957-ben – mindehhez magyarázatot fűz. A Harmadik rész 5. fejezete például 1923 decemberével indít. Az első bekezdés a Pestig tartó, néhány órás utazást, a második a fővárosban töltött kéthetes szabadságot, a harmadik „hetek, hónapok, évek” kőszegi tapasztalatait beszéli el, a negyedik egy húsvéti szabadság közelebből meghatározatlan idejével kezdődik, majd többszöri eseményről ad számot. Hamarosan 1925 márciusában járunk, lényeges visszakanyarodással, a tízéves Czakót látjuk magunk előtt, s ezután ismét „kora tavasztól kezdve” végzett tevékenységről esik szó. Csak a 6. fejezet elejéből lehet visszakövetkeztetni arra, hogy az előzőek 1924-re vonatkoztak.

emberrel, hogy szinte észbe sem kaphattam, máris véget ért.” (377.)³⁰ A Harmadik részben az elbeszélés menetére sem a felgyorsítás, hanem hosszú időtartamok átugrása s a legkülönbözőbb időpontok társítása jellemző.³¹ Az állandó előrevetítések és visszatekintések, valamint a két elbeszélő megnyilatkozásának keverése arra is módot adnak, hogy ugyanaz az esemény kétszer szerepeljen.³² A célelvű előrehaladás ábrándnak bizonyul, s már-már az ismétlődés válik az idő mélyszerkezetének szervezőelvévé. Ahogyan Bébé mondja: „abba a tévhitbe ringattam magam, hogy fokról fokra megszüntetik majd újonc voltunkat. Még nem tudtam, hogy minden áldott ősszel újrakezdjük valamennyien a hathetes újoncképzést.” (160.)

A belső idő viszonylagos önállóságán és az elbeszélő-émlékezés narratív megoldásán kívül az időszerkezetet a katonaiskola kronotopikus térképzetének idő(szemléleté)re gyakorolt hatása is befolyásolja. A katonaiskolai lét sajátos, belső törvényei is akadályozzák Bébét abban, hogy fönntartsa a valóságos, a normál időrend eszményét. Életének 1923 szeptemberétől 1926 júniusáig tartó szakasza nem mérhető „civil” idővel, mert hiányzik belőle a célelvűség; egyrészt a Schulze- és Bognár-napok szakadatlan váltakozásából áll, másfelől minden szeptemberben a kiinduló helyzethez, vagyis az újoncképzéshez tér vissza, s e körkörösség végtelen, tehát az állóképszerűség benyomását kelti. „...mindez, s még sok más is, amit majd el kell mondanom, egyszerre volt érvényes, egy időben.” (153.) Az előre- és visszautalások rendszerre térszerűvé, térszerűen ábrázolhatóvá teszik a megélt időt. „A három év például egyáltalán nem telt el, hanem van; minden pillanata áll egy helyben, kivevítve a mindenség ernyőjére, szélesen, mint egy divergens sugárnyaláb metszőpontjai szferikus felületen.” (179–180.) Szegedy-Maszák Mihály értelmezésében az alreál „nehéz tudással,” a világ „keserű ismeretével,” belső szilárdsággal fegyverezi föl növendékeit. Olyan erkölcsi igényt fejleszt ki bennük, melynek szigorúsága öntudatot ad nekik.³³ Ugyanakkor Jakus Ildikó és Hévízi

30 Ezért fordulhat elő, hogy ugyanaz a tavasz többszörös minősítést is kap, egyet átélt jelenként s egyet az emlékezetben. Az 1923. évi karácsonyra vonatkozó szakasz a Harmadik rész 5. fejezetében található.

31 Az 5. fejezetben a legelső bekezdés 1923. december huszadikára, a negyedik közelebből meghatározatlan húsvéti szabadságra, a kilencedik pedig 1925. március végére hivatkozik.

32 A Második rész 10. és 15. fejezetében is arról esik szó, hogy Marcell főhadnagy névsort olvas, és véletlenül Ötvenyit is felszólítja, holott ezt a növendéket már korábban kicsapták. Arról is ismételtlen kapunk tájékoztatást, hogy egy Edelényi nevű fiatal százados fizikatanárként rádiózásra tanítja Medvét és Colaltót. A Második rész 20. fejezetében Medve beszámolóját olvassuk erről, a Harmadik rész 11. fejezetében pedig Both Benedekét. 1925-ben, a húsvéti szabadságról visszautazáskor Medvét azzal gyanúsítja egy Varjú nevű növendék, hogy nincs bátorsága meghúzni a vészféket a vonaton. Medve dühbe jön, és megállítja a szerelvényt. Erről is kétféle tudósítás szól, a Harmadik rész 6. és 15. fejezetében. A második változat nyilvánvalóan Bébé elbeszélése, de ezúttal korántsem nyilvánvaló, hogy az első Medvétől származik.

33 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza, I. m.*, 90.

Ottó értelmezésében az *Iskola a határon* nem példázata annak az etikának, amelybe mintha már az első oldalakon beavatna minket Ottlik,³⁴ az *Iskola* nem a függetlenség elveszítettségének regénye, hanem – ellenkezőleg – azé a belátásé, hogy szabadságunk belsőleg is veszélyeztetett, és éppen a legvédtettebbnek, legbiztonságosabbnak hitt állapotunkban veszíthető el a legkönynyebben. Jakus Ildikó úgy fogalmaz, „a regény jelene sincs »túl« az iskola-időn: az akkori dilemmák és viták aktualitást kapnak a mű 1957-58-as időrétegében.”³⁵ A katonaiskola időszemlélete is alapjaiban hatja át, formálja át a növendékek életét, életformáját, az egész személyiségüket, és olyan fölismérésekre vagy burkolt kérdésekre feltételére, bizonytalanságokra ébreszti rá az embert, amelyek létének lényegére vonatkoznak.

Konklúzió

A fentiek értelmében a zárdaiskola és a katonaiskola világát úgy definiálhatjuk, hogy az idő és a tér elválaszthatatlan egysége révén önálló, bahtyini értelemben vett kronotoposz jön létre. A regény megalkotja az iskola-narratíva mentén a zárdaiskola, illetve a katonaiskola mint zárt hely, a zártság kronotoposzáit, melynek általánosságban vett jellegzetességeit a fentiekben fejtettem ki. Mindkét regényben az iskola kronotoposza vált ki reakciókat az apácákból, illetve a növendékekből, melyek eltérő mintázatot mutatnak ugyan, de nem egy esetben a belső függetlenség kiépülését segíthetik elő. Dolgozatom egy más nézőpontból, de Szegedy-Maszák Mihály megállapítását is megerősíti, eszerint Ottlik prózája és különösen az iskola „örököse egy nagy hagyománynak és ösztönzője irodalmunk megújulásának.”³⁶ Az örököse tag jelen esetben a klasszikus modernség epikájára is jellemző összetett időkezelés prózapoétikai megoldásaira utal, melyet eddig jobbra Kosztolányi Dezső és Márai Sándor neve fémjelzett az Ottlik irodalomtörténeti helyét vizsgáló tanulmányokban. Így elmondható, hogy az eddigiekben vizsgált iskola-kronotoposz és az arra jellemző zártság, az időszemlélethez egyfelől kapcsolódó monotonitás, másfelől a ciklikusság, az Ottliknál a maga összetettségében kibomló tér-idő analognaként értelmezhető a már Kaffkánál megjelenő zárdaiskola térideje is.

34 JAKUS Ildikó, *A múlt csupán prológ (Ottlik Géza: Iskola a határon)* = JAKUS Ildikó–HÉVIZI Ottó, *Ottlik-veduta*, Pozsony: Kalligram, 2004, 49.

35 JAKUS Ildikó, *A múlt csupán prológ, I. m.*, 34.

36 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza, I. m.*, 177.

Irodalom

- BACHELARD, Gaston, *A tér poétikája*, ford. BEREZKI Péter, Budapest: Kijárat, 2011.
- BAHTYIN, Mihail Mihajlovics, *A tér és az idő a regényben*, ford. KÖNCZÖL Csaba = ÜÖ., *A szó esztétikája*, Budapest: Gondolat, 1976, 257–302.
- BALASSA Péter, *Ottlik és a hó* = ÜÖ., *Észjárások és formák*, Budapest: Tankönyvkiadó, 1985, 18–36.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Ö-Zs*, főszerk. BENKŐ Loránd, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976, 1187.
- BENYOVSZKY Krisztián, *Emlékezés és narráció három modellje* = ÜÖ., *Rácsmustra. Regényes olvasónapló Kaffka Margittól Bodor Ádámgig*, Pozsony: Kalligram, 2001, 37–82.
- BENYOVSZKY Krisztián, *Az Ottlik-próza mint az irodalmi ismétlések szövegmodellje* = ÜÖ., *Rácsmustra. Regényes olvasónapló Kaffka Margittól Bodor Ádámgig*, Pozsony: Kalligram, 2001, 83–133.
- FARAGÓ Kornélia, *A tér geofilozófiai interpretációja* = ÜÖ., *Térirányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben*, Újvidék: Forum, 2001.
- FOUCAULT, Michel, *Eltérő terek*, ford. SUTYÁK Tibor = ÜÖ., *Nyelv a végtelenhez*, szerk. SUTYÁK Tibor, Debrecen: Latin Betűk, 1999, 147.
- FÜZFA Balázs, „...Sem azé, aki fut...” *Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoétika, a hipertextualitás és a recepció jegyében*, Budapest: Argumentum, 2006.
- HORVÁTH FUTÓ Hargita, *Iskola-narratívák. Térpoétikai megközelítés*, Újvidék: Bölcsészettudományi Kar, 2009.
- 34 HORVÁTH Zsuzsa, „ázalagok egy csöpp vízben.” *A zárda kronotoposza a Hangyabolyban* = *Elbeszélés és prózanyelv*, szerk. HORVÁTH Kornélia, Budapest: Ráció Kiadó, 2011, 158–172.
- JAKUS Ildikó, *A múlt csupán prológ (Ottlik Géza: Iskola a határon)* = JAKUS Ildikó–HÉVIZI Ottó, *Ottlik-veduta*, Pozsony: Kalligram, 2004, 33–49.
- KAFFKA Margit, *Hangyaboly* = ÜÖ., *Színek és évek. Hangyaboly*, szerk. JÁSZBERÉNYI József, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961.
- OTTLIK Géza, *Iskola a határon*, szerk. HAFNER Zoltán, Budapest: Magvető, 2018.
- RATZINGER, Joseph, *A liturgia szelleme*, ford. dr. HELLER György, Budapest: Szent István Társulat, 2002.
- SZÁNTÓ Gábor András, *A regény mint „új, s inkább újszövetségi műfaj.” Ottlik Géza: Iskola a határon*, ItK, 1998/ 1–2., 67–90.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza*, Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 1994.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Mene, tekel: Ottlik Géza: Iskola a határon. Újraolvasás*, Literatura, 1994/1., 3–28.
- Térpoétika*, szerk. SZENTPÉTERI Márton, Helikon, 2010/1–2.
- A tér költészete*, ford. KEMENESI Zsuzsanna, szerk. Steve YATES, Budapest: Typotex, 2008.

Nunnery (convent) and military – the chronotope of the school Margit Kafka's (The Ant Heap) and Géza Ottlik's (School at the Frontier) novel

Abstract. Expanding the concept of the chronotope of Bakhtin, the study attempts to describe the spacetime of the school - the convent and the military school - by presenting a characteristic spatial and temporal experience that is partly similar and partly different. The two texts examined from a spatial/ space poetics point of view. In the study she focuses on the novels *Hangyaboly – 1917 – (The Ant Heap)* by Margit Kafka and *Iskola a határon – 1959 – (School at the Frontier)* by Ottlik Géza. The analysis deals with the concept of freedom, the hierarchy, the rules, the identity and identity born of the undertaken identity and the internal independence. According to the conclusion of the study, the chronotope of the convent school, which is already appearing at Kafka, can be interpreted as an analogue of the space-time unfolding in Ottlik in its complexity.

Keywords: space poetics, chronotope, school, close(ness), experience of space, experience of time

Horváth Zsuzsa
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Magyar Irodalomtudományi Tanszék
2087 Piliscsaba, Egyetem utca 1.
zsuhorvath@outlook.com